

gepubliceerd in Christien Brinkgreve en Peter van Lieshout (red.), *Geregelde gevoelens. Collectieve arrangementen en de intieme leefwereld*, Amsterdam: De Tijdstroom (Elsevier) 1999, pp. 150-173.

CRIMINALITEIT EN DE CIVILISERING VAN EMOTIES

Cas Wouters

INLEIDING

Onder criminologen wordt vrij algemeen aanvaard dat de criminaliteit - niet alleen de cijfers - vanaf de jaren vijftig tot in de jaren tachtig in alle Westerse landen sterk is toegenomen. In Nederland bijvoorbeeld steeg de door de politie geregistreerde criminaliteit van zo'n 100.000 gevallen per jaar in het begin van de jaren vijftig tot een miljoen in het jaar 1984 (Kester & Junger-Tas 1994: 37). Sinds 1984 is de stijging veel kleiner geweest dan in de drie voorafgaande decennia (CBS 1997). Volgens veel criminologen is het criminaliteitsniveau sinds 1984 zelfs constant gebleven (Kester & Junger-Tas 1994).¹ In de jaren tachtig en negentig is de politieke en openbare bezorgdheid over de criminaliteit echter fors toegenomen (SCP 1998, p. 636; Vuijsje & Wouters 1999, p. 42); sommige onderzoekers vinden deze stijging buiten proporties; zij spreken van een 'morele paniek' (Baerveldt & Bunker 1997).

Een speciale bron van zorg is het gebruik van geweld. Tot in de jaren zeventig 'is de omvang van geweldscriminaliteit in de Nederlandse samenleving vrijwel gelijk gebleven. Het aantal gevallen van mishandeling verminderde vermoedelijk zelfs' (Franke 1991, p. 30). Daarna heeft er een stijging plaatsgevonden. Wat de hogere cijfers precies betekenen is omstreden. De moeilijkheid schuilt niet alleen in de veranderde, uiteenlopende en onnauwkeurige registratie van geweldscriminaliteit, maar ook in de invloed die de steeds hoger opgelopen afschuw van geweld op die registratie uitoefent. Zo veranderde tasjesroof van 'diefstal' in 'diefstal met geweld' en werden steeds meer vormen van 'seksueel geweld' onder deze sociale definitie geschaard. Volgens Franke wijst veel erop 'dat ontwikkelingen uit elkaar zijn gaan lopen die tot de jaren zeventig nog samen op gingen... dat vooral instrumenteel geweld (geweld dat gebruikt wordt om geld en goederen op criminele wijze te verkrijgen) en de dreiging daarmee is toegenomen terwijl impulsief geweld (het gebruik van geweld in de dagelijkse omgang tussen mensen zowel in het openbare leven als in de privésfeer) nog steeds afneemt of stabiel is gebleven' (Franke 1991, pp. 35-36). De golf van rouw en morele verontwaardiging die over heel Nederland spoelde nadat op 13 september 1997 Meindert Tjoelker in Leeuwarden was

¹ Sinds 1995 is er een daling ingezet in de geregistreerde criminaliteit en de slachtofferenquêtes over 1996 vertonen eveneens een daling. Het aantal door de politie geregistreerde misdrijven bedroeg in 1996 1,16 miljoen (CBS 1997).

doodgeschopt wijst er vooral op dat de afschuw van impulsief geweld - in de media vaak 'zinloos geweld' genoemd - verder is toegenomen.²

De vraag waarom het criminaliteitspeil tussen de jaren vijftig en tachtig overal in het rijke Westen is gestegen om daarna op een betrekkelijk hoog niveau te stabiliseren is nog niet vaak aan de orde gesteld. Bij de hier volgende behandeling van deze vraag worden de veranderingen in criminaliteit geplaatst binnen brede sociale en psychische processen. Sociale processen zoals de instelling van de verzorgingsstaat, de internationalisering van het bedrijfsleven en algemene veranderingen in het beleid ten aanzien van criminaliteit worden in verband gebracht met brede psychische processen zoals algemene veranderingen in de kracht en functie van impulsen en emoties, van het geweten en van het bewustzijn, kortom van de hele persoonlijkheidsstructuur.

Veel van de relevante processen zijn te herkennen in de geschiedenis van de bank Van Lanschot, zoals beschreven door de journaliste Annegreet van Bergen (1995). Direct na de Tweede Wereldoorlog werkten er zestien mensen voor dit familiebedrijf, een firma met twee firmanten, gevestigd in 's Hertogenbosch. Tegenwoordig is het een multinationale onderneming met meer dan duizend employees. Tot ver in de jaren zestig waren de balies in de kashal open en alleen een laag klapdeurtje scheidde de ruimte waar het publiek kwam van het kantoor waar onder meer de kassier op een verhoogde stoel zat met het geld onder handbereik. De toegang tot de bank stond voor iedereen open en alle beveiliging bestond eruit dat twee employees een pistool in hun bureaula hadden. Door de toename van berichten over bankovervallen was een van de directeuren zich ergens in de jaren zestig zorgen gaan maken. Op een terloopse toon van 'laat eens zien wat je kan' vroeg hij daarom wie er over de balie kon springen. Een paar jonge mannen deden het vrijwel moeiteloos. Twee weken later zaten er tralies voor en was het klapdeurtje vervangen door een stevige deur. Ook het personeelsbeleid veranderde in de jaren zestig: er kwamen vaste regels en procedures waardoor het patriarchale en autoritaire beleid

² De van deze afschuw getuigende unieke poging van NRC Handelsblad (17-10-97) om in de maand na deze gebeurtenis het gebruik van dit soort geweld in kaart te brengen leverde behalve een totaal van ongeveer 3.000 mishandelingen vooral de conclusie op dat het 'een onmogelijke opgave' was door de 'onderling zeer heterogene registratiesystemen'. Daarom valt ook niet na te gaan of en in hoeverre de gegroeide afschuw de vader is van de gedachte dat het (zinloos) geweld sterk is toegenomen. Het zouden immers voor een deel uitingen kunnen zijn van een nieuwe ronde in het proces van pacificering, die zich doorzet in de - historisch gezien - bijzonder lange periode van vrede (fysieke veiligheid) en welvaart (materiële zekerheid). Voor zover deze visie hout snijdt bestaat de belangrijkste verandering dus uit de uitbreiding van de gevoeligheid voor geweld en de afschuw ervan tot momenten en levensgebieden waar het tevoren nog werd ervaren als iets dat kon gebeuren, als een soort bedrijfsrisico.

meer egalitair en bureaucratisch werd. Zo werd er in 1968 een pensioenstelsel op basis van dienstjaren ingevoerd. Een employee herinnert zich de koele reactie van een collega op zijn enthousiaste opmerking ‘Vind je dat niet geweldig?’ Zijn collega had geantwoord: ‘Nee, waarom zou ik? Als ik doodga zorgt de familie Van Lanschot heus wel voor mijn weduwe.’

In een paar decennia is deze kwetsbare en partiële materiële zekerheid, die een deel van de bevolking kon putten uit patriarchale verhoudingen, geheel verdwenen en vervangen door een algemeen geldende materiële zekerheid op grond van de arrangementen van de verzorgingsstaat. Deze verandering in de structuur van de staat werd weerspiegeld in de persoonlijkheidsstructuur: de door de staat verstrekte ‘sociale zekerheid’ werd al snel vanzelfsprekend en gaf aanleiding tot grotere persoonlijke zekerheid en zelfvertrouwen. De angst voor armoede werd tot op zekere hoogte vervangen door een ‘gemoedsrust van de verzorgingsstaat’ (Van Stolk & Wouters 1983).³ In de jaren dat deze veranderingen zich voltrokken, zijn steeds grotere groepen relatief snel sociaal gestegen. Vanaf het midden van de jaren zestig ging deze collectieve sociale mobiliteit gepaard met een golf van verzet tegen autoriteiten en de gevestigde orde. Een van de autoriteiten die in deze jaren hun min of meer automatische gezagsuitoefening hebben verloren, is de psychische autoriteit van het geweten. Het is een collectieve psychische verandering die nog maar nauwelijks is opgemerkt.

In dit hoofdstuk worden de ontwikkelingen in de criminaliteitscijfers verklaard uit het verband tussen de hierboven geschetste sociale en psychische processen. De hypothese luidt dat steeds meer mensen de gevaren en mogelijkheden van criminele handelingen in hun overwegingen zijn gaan betrekken, waarmee de kans dat mensen zich daaraan vervolgens ook overgeven over het algemeen is toegenomen, en in het bijzonder onder delen van de bevolking in een achterstandspositie. Deze benadering bouwt voort op de civilisatietheorie van Norbert Elias (1982) en op eigen werk over informalisering (Wouters 1990; 1996), een begrip dat verwijst naar de versoepeling van de gedragscodes en de daarmee gepaard gaande verhoging van de sociale eisen die aan de zelfcontrole worden gesteld. In dat informaliseringsproces veranderde het hele patroon van sociale controles en zelfcontroles.

De meeste verklaringen van de stijging in criminaliteit sedert de jaren vijftig bevatten verwijzingen naar (1) economische groei en toegenomen gelegenheid voor misdaad (vooral

³ Vgl. ‘de structuur van de angsten [is] niets anders dan het psychisch correlaat van de dwangen die mensen door hun maatschappelijke vervlechting op elkaar uitoefenen’ (Elias 1982, deel II: 339).

vermogensdelicten), naar (2) de toename van 'relatieve deprivatie' (gevoelens van jaloezie en onrechtvaardigheid), en naar (3) een daling in de effectiviteit van sociale controles, van socialisatie, van sociale integratie en van moraliteit. Wat betreft de sociale controles gaan de meeste verklaringen eraan voorbij dat deze niet alleen versoepelden maar ook veeleisender werden, dat er een nieuw patroon van sociale controle en zelfcontrole is ontstaan. Een uitgebreider begrip van de veranderingen in criminaliteit richt zich daarom niet alleen op veranderingen in de sociale controles maar ook op die in de zelfcontroles, alsmede op die in de balans tussen de beide vormen van controle.

DE ONTWIKKELING VAN CRIMINALITEIT EN EEN VERANDERENDE BALANS TUSSEN EXTERNE EN INTERNE CONTROLES

Vanaf de jaren zestig tot in het midden van de jaren zeventig trok de stijging van de criminaliteit nog weinig publieke belangstelling en voerde de Nederlandse overheid een beleid tot vermindering van celstraffen (Downes 1988). De stijging werd gerelativeerd en doorgaans verklaard door te verwijzen naar sociale ongelijkheid en relatieve deprivatie, dat wil zeggen, door misdaad te relateren aan frustratie en agressie. Hoewel dit verband overtuigend genoeg lijkt, was het toch ook zeer problematisch omdat de misdadcijfers stegen terwijl de sociale ongelijkheid afnam. Daar kan tegen in gebracht worden dat veel mensen meer 'onrechtvaardige' ongelijkheid constateerden in verhoudingen die ze tevoren als gegeven of als 'pech' hadden aanvaard. Toch blijft de verklarende kracht van dit verband beperkt omdat de toename in de misdadigheid geenszins beperkt bleef tot de gedepriveerde sociale klassen. Deze namen weliswaar een relatief groot deel voor hun rekening, maar het aandeel van jongeren was ook groot genoeg om een interpretatie in termen van een generatieprobleem te rechtvaardigen (Kapteyn 1989, p. 17). Zowel het relativeren van de stijgende misdadcijfers als de dominante verklaringen ervoor kunnen vooral worden begrepen uit het heersende sociale klimaat dat werd gekenmerkt door een grote morele verontwaardiging over commanderen en andere uitingen van sociale superioriteit alsmede door een toegenomen vertrouwen in ieders vermogen om zich de sociale gedragscodes zonder al teveel externe dwang eigen te maken. Kortom, sociale controles in de vorm van justitieel ingrijpen, versoepelden in de verwachting dat de criminaliteit zodoende zou afnemen. Daarom ging de uitbreiding van de verzorgende functies van de staat aanvankelijk samen met een verzachting van haar dwingende en repressieve functies.

In perioden dat mensen vooral zijn aangewezen op individuele sociale stijging zullen zij

zich doorgaans richten naar de omgangsvormen van de gevestigde groepen. Dat gebeurt echter nauwelijks op momenten dat hele groeperingen collectief stijgen. Dan dwingen zij de gevestigden om hun omgangsvormen en hun levensstijl, althans ten dele, te respecteren en te accepteren. Het is een druk die aanzet tot een vermenging van de omgangsvormen en idealen van de gestegen groepen met die van de voorheen gevestigde groepen. Zo leidde deze collectieve sociale mobiliteit vanaf het midden van de jaren zestig tot een golf van verzet tegen de gevestigde orde en de overgeleverde formele gedragscodes. Er verspreidde zich een identificatie met de collectief stijgende groeperingen. Het was een identificatie die zich uitstrekke tot vrijwel alle buitenstaanders en ‘underdogs’, en onder andere via de etiketteringstheorie drong zij ook door tot de criminologie. Criminelen (en psychiatrische patiënten) werden daarin vooral gezien als mensen zoals iedereen, met volstrekt begrijpelijke gevoelens en een haast ‘gezonde’ reactie op een ‘ongezonde’ en onderdrukkende sociale code. Verdedigers van die code werden al gauw gebrandmerkt als ‘fatsoensrakers’ met een automatische, gedachteloze gezagsgetrouwheid en een rigide geweten dat prikkeling der zinnen verbood uit angst er onverbiddelijk aan ten prooi te vallen. Ook bezorgdheid over misdaad werd al gauw geïnterpreteerd als het symptoom van een kleinburgerlijk fundamentalisme - om een hedendaagse term te gebruiken.

Vanaf het midden van de jaren zeventig ging een stijging van de werkloosheid hand in hand met een daling in het nationale inkomen, stijgende kapitaalconsumptie en kapitaalvlucht, dalende winsten en investeringen, en een dalend aanbod van risicodragend kapitaal. De macht van vakbonden nam af en zo ook de aandacht die zij van de media kregen: de collectieve opwaartse mobiliteit kwam tot stilstand. In de jaren tachtig, toen overal bezuinigingen werden doorgevoerd en zich een krachtige marktideologie verspreidde, kwam de meest pregnante sociale druk weer ondubbelzinnig van boven (vgl. Hall 1978). Deze neerwaartse druk stimuleerde de verbreiding van een ‘identificatie met de gevestigden’. De maatschappelijke ongelijkheid nam weer toe.⁴ Om hun levensstandaard veilig te stellen en hun reputatie hoog te houden, voelden velen zich weer sterker afhankelijk van zowel de direct boven hen geplaatsten als van de elites in de centra van commercie en bestuur. Tegelijkertijd kwam er ook een eind aan de sterke stijging van de criminaliteitscijfers - in sommige Westerse landen wat eerder, in andere wat later - en werden de sociale controles aangescherpt en uitgebreid: meer camera’s, meer

⁴ Toch won de deprivatietheorie niet of nauwelijks aan populariteit; de toegenomen vereenzelviging met gevestigden vormde daarvoor waarschijnlijk een te grote barrière.

politie, meer gevangencellen, strengere straffen, enzovoort.⁵ In de cijfers daalde het aandeel van jongeren terwijl dat van werklozen toenam, wat later gevolgd door dat van allochtonen (Jongman 1988, Kapteyn 1989, Junger 1990, Bovenkerk 1994).

Ook in de publieke opinie werd de stijging van de criminaliteitscijfers in de jaren tachtig niet langer gerelativeerd, integendeel. Vooral gewelddadige criminaliteit trok veel belangstelling, hoewel dit type misdaad in verhouding niet sterk was gestegen (Franke 1991), maar ook de toename van criminele praktijken zoals corruptie en omkoperij, winkeldiefstal en andere vermogensdelicten zoals belastingontduiking, verzekeringsfraude en oplichting, trokken in brede kring bezorgde belangstelling. De diagnose 'moreel verval' maakte opgang, mede omdat deze delicten werden gerapporteerd uit alle lagen van de samenleving: bankiers, burgemeesters, artsen, notarissen en ook een lid van het koninklijk huis raakten gecompromitteerd. Een lange lijst van schandalen naar aanleiding van delicten zoals fraude, diefstal en corruptie (inclusief RSV en ABP) in traditioneel zeer gerespecteerde kringen bracht de journalist H. Hofland (1985) tot de conclusie dat er zich een algemene verandering in de richting van 'kleptocratie' - nationale kleptomanie - had voorgedaan. Hoe aannemelijk ook, toch schiet een verklaring in termen van moreel verval tekort. Immers, veel schandalen kwamen voort uit de voortgaande inperking van wat tot voor kort nog als aanvaardbaar gold - bijvoorbeeld 'normale' beloningen, al dan niet in 'gesloten couverts', werden als 'smeergeld' en corruptie gebrandmerkt. Ook veel wat men tot dan toe met de mantel der liefde voor de eigen soort of klasse pleegde te bedekken, werd aan de kaak gesteld. Een deel van wat als moreel verval bekend werd kwam dus voort uit een aanscherping van morele criteria. Dit is in overeenstemming met het feit dat de meer egalitaire verhoudingen hebben aangezet tot een hogere morele standaard en een hoger niveau van wederzijds verwachte zelfbeheersing. Zowel op het werk als in de liefde is de noodzaak tot wederzijdse identificatie en respect duidelijk gestegen, en datzelfde geldt voor de noodzaak tot overleg en tot het voeren van een beleid dat is gebaseerd op zoveel mogelijk wederzijdse instemming. Op overtredingen hiertegen staan dan ook strengere sancties.

⁵ Deze maatregelen zullen zeker effect hebben gehad, maar waarschijnlijk zijn beide veranderingen, zowel die in de sociale controles als die in de criminaliteitscijfers, ook voor een deel voortgekomen uit het gewijzigde sociaal klimaat. Een aanwijzing in die richting schuilt in de in 1986 opgetekende woorden van een rechter: 'Er worden, zei hij, op het ogenblik zwaardere straffen uitgedeeld dan een jaar of tien, vijf geleden. Ik merk dat aan mezelf, zei hij. Ook ik geef zwaardere straffen dan vroeger. Toch heb ik nooit het besluit genomen om nu maar eens strenger te gaan straffen. Ook hebben de leden van mijn rechtbank daar nooit met elkaar over gesproken. Het is vanzelf gegaan' (Reve 1995: 195/6).

De verwijzing naar moreel verval ging (en gaat) gepaard met het constateren van een gebrek aan sociale controle. Zo raakte de vraag hoe de ‘pakkans’ kan worden vergroot in het centrum van de publieke en politieke belangstelling en werden de repressieve en andere ‘formele’ sociale-controle functies van de staat en andere organisaties uitgebreid en aangescherpt. Ook werd steeds vaker verwezen naar de verzwakking van de ‘informele’ sociale controle zoals die in de traditionele sociale verbanden had bestaan: de mogelijkheden om dit soort controle uit te oefenen waren in de steeds anoniemer geworden netwerken sterk afgenomen (bijv. Duerr 1991: 134). Deze verklaring is deels correct - inderdaad, stedelijke gebieden vertonen hogere criminaliteitscijfers. Uit die stijging lijkt dan te volgen dat de toename van de ‘formele’ sociale controles (Cohen 1985, Foucault 1977) onvoldoende was om de afname van de ‘informele’ te compenseren. Deze verklaringen in termen van formele en informele sociale controles zijn echter al te eenzijdig: het zijn namelijk beide sociale controles in de betekenis van controles door anderen. De interne sociale controle - de sociale dwang tot zelfdwang - blijft buiten beschouwing, en hetzelfde geldt voor de balans tussen externe en interne controles. Het opmaken van deze balans lijkt niet eenvoudig. Terwijl de formele en informele sociale controles zich op het eerste gezicht in tegengestelde richting hebben bewogen, zijn de interne sociale controles duidelijk toegenomen. Dat laatste volgt uit de stijging in de morele standaard én uit de grotere persoonlijke wendbaarheid die in het sociale verkeer is geboden. Concurrentie en samenwerking in gelijkere verhoudingen stellen bovendien hogere eisen aan zelfkennis en mensenkennis, aan inlevingsvermogen, kortom aan ieders ‘persoonlijkheid’. In het sociale strijdgewoel om macht, bezit en status is de manier waarop iemand zich gedraagt voor méér mensen een belangrijker criterium geworden. Om het hoofd boven water te houden zijn hogere eisen van persoonlijke reflexiviteit en flexibiliteit gaan gelden. Het gaat om een soort ‘persoonlijkheidskapitaal’ dat ten opzichte van het culturele kapitaal van diploma’s en vakbekwaamheid aan belang heeft gewonnen. Het gaat hier om een ontwikkeling die ook in de concurrentie en samenwerking tussen bedrijven valt op te merken; ook daar is het belang van de identiteit, de ‘corporate identity’ oftewel de ‘persoonlijkheid’ van de onderneming toegenomen naarmate hun producten gelijkjer werden. Het grotere gewicht van persoonlijkheidskapitaal houdt in dat gerespecteerd gedrag sterker afhankelijk is geworden van de zelfregulering, vooral van het functioneren van de interne sociale controles. De druk van sociale controles op elk individu is duidelijk toegenomen, hetgeen betekent dat het brandpunt en het zwaartepunt van de balans van externe en interne sociale controles in de richting van de interne sociale controles is

verschoven; zelfcontroles zijn zowel de ‘focus’ als de ‘locus’ van de sociale controles geworden.

De maatregelen tot uitbreiding van formele en semi-formele sociale controles waren ook gebaseerd op de visie dat de gelegenheid tot het begaan van misdaden sterk was toegenomen. Inderdaad, in allerlei opzichten is die gelegenheid toegenomen (vgl. Cohen & Felson 1979; van Dijk 1991), maar toch is daarin ook een duidelijke daling opgetreden. Vanaf het einde van de jaren zestig zijn woonhuizen en bedrijfspanden zoals winkels en banken steeds sterker beveiligd. Vóór die tijd was dus de gelegenheid om bijvoorbeeld een bank te beroven in feite veel groter dan daarna – de open balies en het klapdeurtje bij Van Lanschot zijn veelzeggend genoeg. Wat toen echter ontbrak was de vanzelfsprekendheid van de verleiding; de gedachte om zoiets te doen werd nog min of meer automatisch onderdrukt. Deze gewoonte verschoof in de daarop volgende decennia in de richting van haar tegendeel: dit soort van gedachten werd steeds gewoner en daarmee ook de verleidingen. Een voorbeeld levert Kees van Kooten:

Het is een zelftankstation en wanneer ik, mijn pompnummer onthoudend, naar binnen loop om af te rekenen (na als altijd even te hebben rondgekeken hoe ik, zonder te betalen, ongezien weg zou kunnen scheuren) krijg ik een Gratis Drinkglas. (van Kooten 1986, p. 9)

Tussen haakjes beschrijft hij een bewustzijn dat ‘als altijd’ let op alle mogelijkheden van elke situatie, zowel legale als illegale. In brede kring heeft zich een bewustzijnsverandering in deze richting voltrokken: van het vrijwel automatisch weren van deze gedachten uit het bewustzijn naar een haast even vanzelfsprekende afweging van alle gevaren en mogelijkheden van welke situatie of verhouding dan ook. Deze bewustzijnsverandering vormt de kern van mijn poging om de stijging van de criminaliteit vollediger te verklaren. Zij is direct verbonden met het proces van informalisering waarin de sociale codes minder rigide en gevarieerder zijn geworden en ook op persoonlijker en flexibeler manieren worden nageleefd. Het gaat om een verband tussen sociale en psychische processen dat nu eerst aan de orde komt.

SOCIALE INTEGRATIE DWINGT TOT PSYCHISCHE INTEGRATIE

Gedurende de hele twintigste eeuw, maar vooral na de Tweede Wereldoorlog, zijn in alle Westerse landen de banden tussen steeds meer mensen uitgebreid en de hiërarchische verschillen verminderd. Hun afhankelijkheid van patriarchale en familieverbanden verminderde, maar als leden van grote en groeiende organisaties en als ingezetenen van verzorgingsstaten zijn allen sterker van alle anderen afhankelijk geraakt. Het waren sociale integratieprocessen die noopten tot meer overleg en meer consensus. Naarmate de voormalige gevestigden en de sociaal gestegen

groepen in allerlei opzichten meer met elkaar te maken kregen, werden steeds meer vormen van onrecht en vernedering ‘ontdekt’ en gebrandmerkt als ontoelaatbare uitingen van arrogantie. Deze krachtige en collectieve morele verontwaardiging zette aan tot schaamtevorming, en zo gingen emancipatie en integratie gepaard met een steeds vanzelfsprekender beteugeling van de mogelijkheden om rang- of statusverschillen breed uit te meten.

In de minder hiërarchische verhoudingen steeg het belang van wederzijdse instemming (mutual consent) als uitgangspunt en daarmee stegen zowel de verwachting van wederzijdse zelfbeheersing als de druk tot het uitvoeriger, vrijmoediger en alerter waarnemen van elkaar en van zichzelf. Op grond hiervan kon er een versoepeling optreden in de sociale codes. Het spectrum van sociaal geaccepteerde gedrags- en gevoelsalternatieven breidde zich uit terwijl het op een geaccepteerde manier gebruik maken van die alternatieven tegelijkertijd hogere eisen stelde aan de zelfregulering. De vermindering van de machtsverschillen en de sociale integratie van groepen voormalige buitenstaanders in verzorgingsstaten vormde, kortom, de basis voor een versoepeling van de omgangsvormen en een stijging van de moraal. Uiteraard waren niet alle klassen en leeftijdsgroepen er in dezelfde mate bij betrokken, maar toch ging het om een algemene ontwikkeling: overal in de Westerse wereld voltrokken zich veranderingen in de richting van sociale emancipatie, integratie en informalisering.

Het proces van informalisering in deze eeuw werd voorafgegaan door een lange-termijn proces van formalisering. Via wetten en etiquette ging er van steeds hiërarchischer verhoudingen een druk uit tot steeds vergaander beteugeling van impulsen en emoties, vooral de ‘lagere’ of ‘animale’. Volgens de maatschappelijke gedragscode golden steeds meer gedragingen als onbeheerst, als wild, gewelddadig, ruw, lomp, smerig of geil. Steeds dwingender vormen van sociale controle hebben aangezet tot de ontwikkeling van vrijwel even dwingende manieren om de als ‘gevaarlijk’ bestempelde drijfveren, impulsen en emoties te ontwijken. Wie dat niet deed zou er vrijwel zeker aan ten prooi vallen - vandaar het bijbelse verbod ‘gij zult de vrouw van uw naaste niet begeren’. Via een autoritaire gewetensvorming werden de ‘gevaarlijke’ affecten zodanig onderdrukt dat ze steeds vergaander uit het sociale leven en uit het individuele bewustzijn verdwenen. Alles wat eraan herinnerde werd met eenzelfde strengheid bestreden als die van het oorspronkelijke proces van disciplineren.

Bij kinderen moest het in de kiem worden gesmoord. Uit liefde en vrees voor hun ouders en anderen van wie ze afhankelijk zijn, leren kinderen nog steeds om verboden gedragingen en gevoelens te vermijden, te verbergen of te onderdrukken. Zo worden hun meer primaire

opwellingen en emoties samen met de eraan verbonden angsten gedempt en bedwongen; ze worden verinnerlijkt en omgevormd tot min of meer automatisch functionerende gewetensangsten. De lange-termijn fase van formalisering bereikte waarschijnlijk een hoogtepunt in het 'Victoriaanse tijdperk', samen met 'stiff upper lip', een metafoor die verwijst naar een vorm van zelfcontrole die sterk is gebaseerd op een autoritair geweten dat min of meer automatisch, als een 'tweede natuur', functioneert. In de negentiende eeuw verbreidde zich deze autoritaire gewetensvorming en werd een door het superego gedomineerd persoonlijkheidstype dominant. In deze fase van formalisering is de dwang tot zelfdwang dus vooral op gewetensvorming gericht - op de omzetting van de directe angst voor anderen in een via het geweten of superego geleide innerlijke angst. Het belangrijkste spanningsveld in deze fase is dat tussen externe sociale controle en een superego-controle die min of meer automatisch, als een 'tweede natuur', functioneert (Waldhoff 1995).

In de twintigste eeuw is het informaliseringproces dominant geworden.⁶ In processen van emancipatie en sociale integratie is de min of meer automatische en gedachteloze aanvaarding van zowel sociale als psychische autoriteiten verminderd. Wat betreft hun status, hun respect en zelfrespect zijn alle burgers minder direct afhankelijk geworden van starre geïnternaliseerde sociale controles - van een autoritair geweten - en meer direct afhankelijk van hun mogelijkheden reflexief en flexibel te calculeren⁷, en dus van een patroon van zelfcontrole dat minder wordt gekenmerkt door een min of meer automatische of gedachteloze aanvaarding van sociale en psychische autoriteiten en van de regels die zij stellen. Mensen dwongen elkaar tot een reflexievere en flexibeler omgang en daarmee tegelijker tot een reflexievere en flexibeler zelfregulering. In die ontwikkeling kwamen zij steeds vaker en dringender voor de opgave te staan om hun angst voor straffende sociale en psychische autoriteiten te overwinnen. Dit betekende dat tegelijkertijd allerlei emoties en impulsen weer in het bewustzijn, alsook in de publieke discussie, werden toegelaten. Het betekende tevens het einde van de oude overtuiging

⁶ In alle sociale processen doen zich tendensen tot formalisering en informalisering voor: er zijn altijd wel groepen die trachten formele regels aan anderen op te leggen en groepen die proberen zich daartegen te verzetten of te onttrekken. In deze processen zal dan weer de ene groep aan de winnende hand zijn en dan weer de andere, en afhankelijk daarvan doen zich fasen van formalisering dan wel informalisering voor. Ook op de lange termijn van een of meerdere eeuwen kan een van deze tendensen sterker zijn dan de andere, en op die manier kunnen zich lange-termijn fasen van formalisering en informalisering aftekenen.

⁷ Omdat de noodzaak scherper te calculeren zich over de gehele linie voordoet, zijn de negatieve connotaties van het begrip 'calculerende burger' al te eenzijdig.

dat het openstaan voor ‘gevaarlijke’ emoties en impulsen haast onherroepelijk zou leiden tot het eraan ten prooi vallen. Kortom, er voltrok zich een ‘emancipatie van emoties’ - in steeds ruimere mate werden ze weer toegelaten tot het centrum van de persoonlijkheid, het bewustzijn.

In de golf van informalisering die zich vanaf de jaren vijftig voltrok veranderden veel vaste regels in de richting van flexibele richtlijnen op basis waarvan mensen vaker zélf moesten besluiten waar ze de grens trokken. In één zin samengevat: de emancipatie en sociale integratie van ‘lagere’ sociale groepen in (Westerse) samenlevingen zette aan tot de emancipatie en integratie van ‘lagere’ impulsen en emoties in de persoonlijkheid. Naarmate de sociale scheidslijnen minder hiërarchisch werden en zich openden voor een vloeiender sociaal verkeer, zijn ook de psychische scheidslijnen - in Freudiaanse termen, die tussen het Es, het Superego en het Ego - minder hiërarchisch, opener en vloeiender geworden. Er ontwikkelde zich een meer ego-gedomineerd type persoonlijkheid dat plooibaarder is en toegankelijker is voor emoties en impulsen. In de langere-termijn fase van informalisering zijn de belangrijkste spanningen gecentreerd rond de balans tussen superego-controles en ego-controles.

VAN ‘TWEDE NATUUR’ NAAR ‘DERDE NATUUR’

Deze veranderingen kunnen worden verduidelijkt door het begrip ‘derde natuur’ te introduceren. De term ‘tweede natuur’ verwijst naar een type zelfregulering dat is gebaseerd op een sterk automatisch functionerend geweten. De term ‘derde natuur’ attendeert op de ontwikkeling van een meer reflexieve en flexibele zelfregulering waarbij allerlei emoties en drijfveren weer in het bewustzijn worden toegelaten; het bewustzijn wordt weer sterker doordrongen van affecten en de affecten worden weer sterker doordrongen van bewustzijn.⁸ Het begrip verwijst idealiter naar een persoonlijkheidsstructuur waarin de ego-functies krachtig genoeg zijn om het gedrag als vanzelfsprekend - als ‘natuurlijk’ - af te stemmen op de krachten en tegenkrachten van zowel de eerste als de tweede natuur, alsmede op een inschatting van de gevaren en de kansen van elke

⁸ Deze formulering is volledig tegengesteld aan wat Elias schreef over het civilisatieproces als geheel: ‘In de loop van dit proces wordt het "bewustzijn" minder doordrongen van driften en worden driften minder doordrongen van "bewustzijn" (...) en is ‘de muur van vergetelheid die driften en "bewustzijn" of "reflectie" scheidt, harder en minder doordringbaar geworden’ (Elias 1982 II: 296,7). Dit gold echter alleen voor de lange-termijn fase van formalisering, niet voor de erop volgende van informalisering. De Duitse socioloog Waldhoff heeft opgemerkt dat de term zelfdwang bij Elias voornamelijk verwijst naar superego-dwang en dat ook zijn begrip homo clausus doorgaans betrekking heeft op een superego-gedomineerd persoonlijkheidstype (Waldhoff 1995; Wouters 1996). De hier geconstateerde tegenstelling vloeit dus voort uit het feit dat Elias zich voornamelijk concentreerde op ‘min of meer automatisch functionerende angsten en zelfbeheersingen’ (1982 II: 294) in de lange-termijn fase van formalisering.

situatie en relatie, op korte én lange termijn. Het begrip ‘derde natuur’ verwijst dus naar een niveau van bewustzijn - een ‘tegenwoordigheid van geest’, waarop alle vormen van externe en interne dwang - zowel de impulsen van de ‘eerste natuur’ als de tegen-impulsen van de ‘tweede natuur’, alsook alle mogelijkheden om daaraan te ontsnappen in de berekening worden betrokken. Het markeert een stijging naar een hoger niveau van reflexiviteit, naar een hogere etage op ‘de wenteltrap van het bewustzijn’ (Elias 1991).

Vanaf de jaren vijftig kan een ontwikkeling in deze richting worden waargenomen. Het geweten verloor haar vanzelfsprekende autoriteit als ‘innerlijk kompas’ en ‘inner-direction’ - Riesman’s term voor dit vrij vaste patroon van geïnternaliseerde controles - is definitief van een voordeel in een handicap veranderd; dat gedragspatroon werd al te voorspelbaar, te rigide en te stijf. Het ‘other-directed’ principe van wederzijdse instemming won aan kracht naarmate de verhoudingen gelijkjer werden. Daarmee won ook het ‘there is a time and place for everything’ aan betekenis, terwijl ‘always a gentleman or lady’ minder belangrijk werd. Door de voortgaande uitbreiding en intensivering van allerlei vormen van samenwerking en concurrentie zijn de verhoudingen waaronder mensen in het rijke Westen leven zodanig veranderd, dat ze gehouden zijn scherper op zichzelf en elkaar te letten, nuchterder te calculeren en een grotere bereidheid tot het sluiten van compromissen aan de dag te leggen. In dit proces zijn de eens hoog verheven ideologieën en idealen - en daarmee ook ‘grote’ conflicten en oorlogen - grotendeels vervangen door meer pragmatische en flexibeler uitgangspunten. Datzelfde proces bevatte aanzetten tot relativering van de voorheen haast blinde verbondenheid en identificatie met het eigen gezin, de eigen familie, de eigen sekse, religie, klasse, nationaliteit en ras. Op die manier is de traditionele onderschikking van de belangen van een individu aan die van de groep en haar eer sterk verminderd. De meeste mensen verwachten tegenwoordig van elkaar dat ze zich als individu met persoonlijker middelen staande kunnen houden. Maatschappelijk succes is sterker afhankelijk geworden van de reflexieve zelfregulering die flexibiliteit en vastberadenheid, directheid en tact, weet te combineren (vgl. McCall *et al* 1983; Mastenbroek 1989). Daarmee is de druk, het verlangen en het lef om open te staan voor allerlei soorten ‘diepere’ impulsen en emoties over de gehele linie toegenomen, ook in de ‘vrije tijd’ en in de liefde. Al vroeg in de jaren vijftig schreef de antropologe Martha Wolfenstein:

Where formerly there was felt to be the danger that, in seeking fun, one might be carried away into the depths of wickedness, today there is a recognizable fear that one may not be able to let go sufficiently, that one may not have enough fun. (Wolfenstein 1955, p. 174)

De periode van informalisering waarin het derde-natuurtype persoonlijkheid opkomt is tegelijk de periode waarin de sociale en psychische censuur sterk afnemen. Tot in de jaren zestig golden veel gedachten vrij algemeen als gevaarlijk omdat als ze eenmaal waren toegestaan ze haast automatisch tot gevaarlijke handelingen zouden aanzetten. Vanwege dit directe, tweede-natuurverband tussen gedachten en handelingen was censuur tamelijk vanzelfsprekend. Hoe autoritairder en dictatorialer de regimes, des te gevaarlijker achtten de autoriteiten de produkten van de verbeelding en des te krachtiger werden ze gecensureerd en vervolgd. In processen van democratisering en informalisering is zowel het ontzag als de angst voor fantasie en dissidente verbeeldingskracht afgenomen, samen met het ontzag en de angst voor de autoriteiten van staat en geweten.⁹ Naarmate de derde natuur, dit sterker ego-gedomineerde patroon van zelfcontroles zich verder ontwikkelde, vond er in het domein van verbeelding en amusement een ware intocht plaats van steeds onomwondener uitdrukkingsvormen van subversie, rebellie, seksualiteit en geweld.

Een voorbode van deze veranderingen is George Orwell's essay 'Raffles and Miss Blandish' uit 1944, waarin hij twee soorten misdaadromans vergelijkt, een Engelse en een Amerikaanse. De eerste soort dateert uit het begin van de twintigste eeuw (geschreven door Ernest William Hornung) en handelt over een gentleman boef voor wie 'certain things are "not done", and the idea of doing them hardly arises' (p. 66). 'Raffles (...) has no real moral code, no religion, certainly no social consciousness. All he has is a set of reflexes - the nervous system, as it were, of a gentleman. Give him a sharp tap on this reflex or that (they are called "sport", "pal", "woman", "king and country" and so forth), and you get a predictable reaction' (p. 79). Er zijn 'very few corpses, hardly any blood, no sex crimes, no sadism, no perversions of any kind' (p. 67). Dit alles staat echter centraal in het (No Orchids for) Miss Blandish verhaal (van James Hadley Chase) uit 1939, over een Amerikaans type detective. Volgens Orwell ademt dit boek een onverschillige houding ten opzichte van misdaad. Misdadigers worden bewonderd zolang ze succesvol opereren. Het belangrijkste motief bestaat uit het streven naar macht, en 'if ultimately one sides with the police against the gangsters, it is merely ... because, in fact, the law is a bigger racket than crime' (p. 71). 'In No Orchids anything is "done" so long as it leads to power. All the barriers are down, all the motives are out in the open. (...) there are no gentlemen and no taboos.

⁹ Na de val van de Muur hebben veel voormalige Oost-Duitse intellectuelen en kunstenaars uiting gegeven aan het (nostalgisch) gevoel dat ze onder het nieuwe regime voornamelijk onverschilligheid ervaren; onder het oude werden ze veel serieuzer genomen.

Emancipation is complete. Freud and Machiavelli have reached the outer suburbs' (p. 75, 79).

Sinds Orwell dit essay schreef is de emancipatie die hij als compleet beschreef in feite voortgegaan. Dit betekent dat de angst om te worden meegesleurd 'into the depths of wickedness' (in de poel des verderfs) als men zich aan dit soort 'gevaarlijke' fantasieën overgeeft, is overwonnen. Het betekent tevens dat mensen een scherper oog hebben ontwikkeld voor het onderscheid tussen verbeelding en werkelijkheid, alsmede voor steeds subtielere verbanden tussen beide. De plezierige opwinding die dit soort produkten van de verbeelding verschaft komt juist voort uit de confrontatie met die gevaren.

Hetzelfde geldt voor veel activiteiten buiten het domein van de verbeelding. Een relevant voorbeeld is het gebruik van roesmiddelen. Vanaf de jaren zestig werd het gepropageerd als bewustzijnsverruimend. In een bericht over de opkomst van 'headshops' in Nederland wordt als aantrekkingskracht van hallucinogene paddestoelen 'het versterken en intensiveren van gevoelens' en de confrontatie met het 'diepste innerlijk' genoemd (Arjen Schreuder, NRC Handelsblad, 2 mei 1996). Dit voorbeeld is niet alleen relevant omdat het de 'emancipatie van emoties' illustreert, maar ook omdat criminaliteit en druggebruik vaak samengaan en omdat zowel het gebruik als de 'oorlog tegen drugs' hebben bijgedragen tot de stijging van criminaliteit.¹⁰

Sinds de jaren zestig gingen steeds meer mensen op zoek naar de grenzen van hun zelfregulering en naar de plezierige opwinding die het opsnuiven van de gevaren buiten die grenzen verschaft. Er groeide een zekere risicozucht die zich onder meer uit in een wedijver in zelfregulering, een tendens tot het provoceren van elkaars en de eigen zelfregulering in een 'quest for excitement' (Elias en Dunning 1986). Deze provocerende en experimenterende opstelling is kenmerkend voor het nieuwe niveau van sociale en psychische integratie: tot in de jaren vijftig zou deze door zowel de sociale als de psychische autoriteiten als veel te gevaarlijk zijn afgewezen. De risicozucht kan ook worden begrepen als de directe tegenhanger van 'de gemoedsrust van de verzorgingsstaat'. In de relatief lange periode van vrede en van stijgende sociale en persoonlijke zekerheid werden de arrangementen van de verzorgingsstaat steeds vanzelfsprekender, en deze 'vrede' in fysiek en materieel opzicht fungeerde kennelijk als een vruchtbare bodem voor allerlei individuele en relationele onvrede en spanningen die voorheen

¹⁰ '...the prohibition of intoxicants has a multiplier-effect on criminal organizations who can operate from a (semi) monopoly position - even free from taxation. All police activities to suppress the illegal trade, stimulate illegal suppliers to increase their scale of production and to cooperate on a supra-local, and even an international level' (Gerritsen 1993: 258).

ondergronds bleven, inclusief de jacht naar opwindende en risicovolle spanningen. Vooral jonge mensen raakten gefascineerd door vragen als ‘Wat komt na vrede, vrijheid en welvaart?’ en ‘Wat ligt er voorbij de oude grenzen van het geweten en de moraal?’ Deze vragen, vooral de laatste, zijn kenmerkend voor de ontwikkeling in de richting van een ‘derde natuur’, een meer ego-gedomineerd type persoonlijkheid.

DE ONTWIKKELING VAN EEN ‘DERDE NATUUR’ EN DE STIJGING IN CRIMINALITEIT

Diepere, ‘onaanvaardbare’ gevoelens en verborgen angsten zijn nauw met elkaar verbonden. Door die impulsen en emoties uit het bewustzijn te verbannen, werden de eraan verbonden angsten en gevaren bedwongen en eveneens uit het bewustzijn verwijderd. Zoals ze eens samen werden verbannen, zo komen ze ook weer samen in het bewustzijn opdagen. De ‘emancipatie van emoties’ en een ontwikkeling in de richting van een ‘derde natuur’ houdt dus in dat mensen de confrontatie met diepere, meer primaire gevoelens en met de verborgen of innerlijke angsten van hun geweten leren aankunnen. Daarbij bestaat altijd het gevaar dat het oprakelen van emoties zoals gewelddadige woede, jaloezie, geilheid, heb- en roofzucht, superioriteit en inferioriteit, zoveel angsten en spanningen oproept dat mensen ze niet overeenkomstig de heersende standaarden aankunnen. Daarom kunnen dit soort conflicten in psychische integratieprocessen uitmonden in crimineel gedrag.

In de sociale transformatie naar een hoger niveau van sociale en psychische integratie zullen deze conflicten zich op grote schaal hebben voorgedaan, vooral vanaf de jaren vijftig. Sindsdien werden steeds meer mensen geconfronteerd met emoties en met staten van opwinding en verleiding die ze eerder slechts als angsten en gevaren hadden gekend - niet alleen de spanning van het aftasten van de grenzen van de zelfcontrole in bijvoorbeeld ‘sex and drugs and rock and roll’, maar ook de verleidingen van belastingontduiking, verzekeringsfraude, (winkel)diefstal, zwart (laten) werken, zwart rijden, enzovoort. Naarmate de sociale integratie via sociale wedijver aanzette tot verdere psychische integratie zullen velen allerlei gevoelens en verlangens in zichzelf hebben ontdekt, tegelijk met allerlei gaten in het net van sociale controles. Een groeiend aantal zal aan de verleiding hebben toegegeven. Ik veronderstel dat de collectieve overgang van een tamelijk strakke discipline naar een reflexiever en flexibeler calculeren dermate ingrijpend en risicovol was, dat vooral hieruit de algehele stijging van de criminaliteitscijfers kan worden begrepen. Vooral in de overgangperiode, vanaf de jaren vijftig tot in de jaren tachtig, moet er bij een toenemend aantal mensen een kloof zijn ontstaan tussen

het patroon van zelfcontrole dat inmiddels sociaal werd verwacht en het door henzelf ontwikkelde patroon. Daarom zullen velen zich in die jaren sterker bevrijd hebben gevoeld van directe en autoritaire controles dan belast¹¹ door de gelijktijdig toegenomen eisen aan de zelfcontroles. Wie in criminele zin voor de spanningen of verleidingen bezweek, gaf er blijk van dat hun proces van psychische integratie - de ontwikkeling van een krachtiger Ego en van vloeiender verbindingen tussen Es, Superego en Ego - als het ware najilde op het proces van sociale integratie van sociale klassen in de verzorgingsstaat.

Op dat moment werden de toegenomen interdependenties via de staat (nog) niet (volledig) gereflecteerd op het niveau van de zelfcontrole, noch in de reikwijdte van de groepsidentificatie. Dit najlen gaf aanleiding tot zowel sociale als psychische fricties en conflicten. Kort samengevat: de algehele stijging van criminaliteit lijkt voort te komen uit de vermeerdering van psychische integratieconflicten, een vermeerdering die op haar beurt weer is gebaseerd op een conflict tussen sociale en psychische integratieprocessen.

Hoewel het onduidelijk is hoeveel van de stijging hieruit begrepen kan worden, lijken de fricties en risico's van deze sociale en psychische integratieprocessen een 'missing link' te zijn temidden van de bekende gegevens en de bestaande verklaringen.

Hoe betrekkelijk recent ook, de noodzaak om een meer ego-gedomineerd patroon van zelfcontrole te ontwikkelen - en de verklaringskracht die daarin schuilt - wordt doorgaans over het hoofd gezien. Dat komt waarschijnlijk mede omdat het nieuwe patroon zo snel vanzelfsprekend werd. Bijvoorbeeld, in een opstel over vandalisme uit 1981 schrijft Karel van het Reve: 'Iedereen heeft van tijd tot tijd de neiging om zich te bevinden op grens van het toelaatbare, om iets te doen wat niet mag...' (Reve 1995: 39). Dat klonk in 1981 al als de gewoonste zaak van de wereld, en men leek vergeten dat die neiging nog tot in de jaren zestig zoveel mogelijk werd verborgen. Een andere reden schuilt in het feit dat zoveel pogingen de criminaliteitsstijging te verklaren vrij eenzijdig gericht zijn op externe sociale controles, formele en/of informele. Volgens veel criminologen en beleidmakers zou daarin een daling zijn opgetreden. In Samenleving en criminaliteit, het beleidsplan van het Ministerie van Justitie uit 1985, wordt veel nadruk gelegd op de toegenomen anonimiteit en de afname van toezicht. In Recht in beweging, het ministeriële beleidsplan dat in 1990 verscheen, schemert morele verontwaardiging door over de verzwakte (informele) sociale controle tussen burgers onderling.

¹¹ Met betrekking tot de emancipatie van vrouwen heb ik een soortgelijke omslag en een dito najlen beschreven (Wouters 1995). Het vormt één van vier in dit artikel onderscheiden regelmatigheden in alle processen van integratie en civilisatie.

Het neemt nadrukkelijk afstand van de jaren zestig en zeventig; in die jaren zou de tolerantie zijn doorgeslagen om te verworden tot onverschilligheid en vrijblijvendheid. Hier botste de plannenmakerij om de misdaad onder controle te krijgen op de 'the limits of the sovereign state' (Garland 1996).

Een andere moeilijkheid om het belang van deze transformatie op te merken bestaat uit de vrij radicale verandering in collectieve identificatie en de daarmee samenhangende toegenomen morele verontrusting over criminaliteit. In de jaren tachtig, verschoof de identificatie met collectief stijgende groepen, die gepaard was gegaan met het gevoel deel uit te maken van een uitdijend sociaal universum, naar een identificatie met de gevestigden. Verzet en sociaal protest richtten zich niet langer voornamelijk tegen de gevestigde orde maar keerden zich juist tegen alles wat die orde bedreigde en zich als verloedering aandiende, criminaliteit voorop. Daarmee is ook het verlangen toegenomen naar een krachtiger gezagshandhaving, naar meer controle en meer regels die de 'pakkans' verhogen. Terwijl de stijging van de criminaliteitscijfers vrijwel tot stilstand kwam, namen de gevoelens van onzekerheid en morele verontrusting over misdaad sterk toe. In de jaren negentig zijn de gevoelens van onzekerheid, onveiligheid en machteloosheid opnieuw versterkt door belangrijke verschuivingen in de mondiale verhoudingen: de spanningen en conflicten rond het verdwijnen van het IJzeren Gordijn en het uiteenvallen van de USSR en Joegoslavië. Vooral de daarmee gepaard gaande uitbarstingen van geweld alsook allerlei nieuwe onzekerheden in de internationale verhoudingen door 'globalisering' en 'europeanisering', lijken de morele verontrusting over criminaliteit te hebben versterkt. Het zijn waarschijnlijk vooral deze gevoelens van onzekerheid - nog verder opgestuwd in de belangenstrijd om geld en middelen op de 'markt van misdaad en straf' (Franke 1992) - die hebben geleid tot de constatering dat de sociale controles ontoereikend waren en tot het streven ze uit te breiden.

De veranderingen uit de eerste helft van de jaren tachtig - de omslag van bevrijding naar belasting, naar een collectieve identificatie met gevestigden en het gevoel deel uit te maken van een bedreigd sociaal universum - komen helder voor ogen bij een terugblik op een poster die toen in de straten van Amsterdam werd aangeplakt. De poster was een laatste uiting van een voorbije periode; zij vertoonde een tekening van Robert Crumb, een sluipende en gemaskerde Fritz the Cat, en was voorzien van de volgende tekst:

JAT BEWUST

Bij verder korten op uitkeringen en minimumlonen en verdere stijging van woonlasten word je gedwongen te jatten om nog redelijk te kunnen leven.

BESTORM DE GROOTWINKELBEDRIJVEN

EN NEEM WAT JE NODIG HEBT

PROLETARISCH WINKELLEN

NEEM EN EET!

Deze poster attendeert op de mogelijkheden in verzorgingsstaten om zich te onttrekken aan de algemene maatschappelijke druk tot het ontwikkelen van een zelfregulering met een grotere compromisbereidheid en een hogere morele standaard. Een betrekkelijk kleine groepering van vooral jongeren wist zich met behulp van een uitkering en onder dekking van de collectieve identificatie met buitenstaanders tamelijk vergaand te vrijwaren van de druk van het maatschappelijk netwerk van interdependenties. Op grond daarvan kon zich onder deze jongeren de illusie van autonomie of onafhankelijkheid ontwikkelen: ‘ook zonder zich te schikken in autoritaire verhoudingen, behielden zij uitzicht op materiële welvaart en gelijkwaardige deelname aan het vrijetijdsleven’ (Franke 1991: 38). Voor hen was de spreiding van de welvaart via de arrangementen van de verzorgingsstaat vanzelfsprekend geworden; het had geleid tot zowel de ‘gemoedsrust’ als de ‘risicozucht’ van die staat, maar niet tot een corresponderende uitbreiding van de groepsidentificatie en het verantwoordelijkheidsgevoel voor haar functioneren (vgl. Hirschi 1969). De poster is symptomatisch voor de korte overgangperiode waarin de heersende identificatie met buitenstaanders omsloeg in een identificatie met de gevestigden, de tijd waarin de schok van de bezuinigingen begon door te dringen. De poster markeert het einde van een tijdperk; toen zij verscheen was zij al haast een anachronisme¹² en een vergelijkbaar verzet tegen autoriteiten (met inbegrip van de psychische autoriteit, het geweten) in een oproep tot winkeldiefstal heeft zich dan ook niet herhaald. Deze vorm van verzet tegen bezuinigingen, voorzien van religieuze en Marxistische verwijzingen die het legitieme aanzien ervan bedoelen te verhogen, toont de kloof tussen het gestegen niveau van sociale integratie en het niveau van psychische integratie. Dit laatste proces verliep in een trager tempo; het ijldde na.

¹² De poster die ik van de muur trok was met balpen kruiselings doorgestreept en voorzien van de tekst: ‘Bullshit!! Wat denken jullie wel! Wij er hard voor werken en jullie gratis d.m.v. jatten!!! Stelletje klootzakken’.

Dit verschil in tempo en in niveau tussen de processen van sociale en psychische integratie in combinatie met de risico's die inherent zijn aan het ontwikkelen van een 'derde natuur' vormen een aanvullende verklaring voor de stijging in criminaliteit. Bij elkaar kunnen zij begrijpelijk maken waarom de criminaliteit in alle klassen en in alle Westerse landen is gestegen en op een vrij hoog niveau is gestabiliseerd.

TOT SLOT

Uiteraard waren niet alle bevolkingsgroepen even bevattelijk voor de genoemde risico's en gevaren in deze periode van sociale transformatie. Vooral jonge mensen - wier voorbereiding op een positie als volwassene is te zien als een individuele transformatie in de richting van sociale en psychische integratie - waren bijzonder kwetsbaar. Op een tijdstip dat de eisen waaraan individuen in sterker geïntegreerde samenlevingen moeten voldoen over het algemeen nog niet grondig werden beseft, moesten zij de directieven van moraal en geweten flexibeler en dus minder automatisch leren opvolgen dan voorafgaande generaties. Dat leerproces verschilde naar het type gezinsregime waarin zij werden opgevoed. Wie opgroeide onder een tolerant maar verre van onachtzaam regime zal doorgaans redelijk zijn toegerust om zowel te participeren in de algemene zucht naar risico's en plezierige spanning als tegemoet te komen aan de eisen die het leven in een zich informaliserende samenleving stelt. Daarentegen zullen de mensen die opgroeiden onder een strakker en hiërarchischer gezinsregime, waarin de gewetensvorming en de ontwikkeling van gevoeligheid sterker is gebaseerd op de meer directe sociale controle van betrekkelijk autoritaire verhoudingen, eerder hebben gereageerd met dichtslaan of doorslaan. Wie dichtslag zag af van verdergaande betrokkenheid in alle risicozucht, zich daarbij al dan niet angstvallig beroepend op de meer traditionele codes en levensstijlen. Degenen die doorsloegen begaven zich in meer gevaren dan ze aankonden en hun overgang van gewetenscontrole naar ego- of bewustzijnscontrole was dus problematischer. Wie opgroeide in een gezin en een klasse waarin bovendien een relatieve achterstand bestond wat betreft welvaart en opleiding, zal nòg geringere kansen hebben gehad om het psychische integratieniveau te ontwikkelen dat volgens de sociale code werd vereist. Hun relatieve achterstand aan cultureel en sociaal kapitaal zette zich voort in een achterstand aan 'persoonlijkheidskapitaal'. Zij liepen een grotere kans om in omstandigheden en in kringen te geraken waarin ze bezweken voor de verleiding om grenzen te overschrijden en dingen te doen die delicten worden genoemd. Hetzelfde geldt voor de andere groepen die wat later een relatief groot aandeel van de

criminaliteitscijfers voor hun rekening namen: werklozen en immigranten of allochtonen. Doorgaans beschikken beide groeperingen over relatief weinig economisch en sociaal kapitaal. Bovendien komen de meeste immigranten uit gezinnen en landen waar een vrij strikt regime heerst, zodat ze ook in het ontwikkelen van ‘persoonlijkheidskapitaal’ een achterstand hebben opgelopen (vgl. Kapteyn 1985, 1989).

Immigranten, jongeren en werklozen hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat ze allen deel uitmaken van betrekkelijk marginale groepen. Hun binding met een samenleving waarin ze een buitenstaanderspositie innemen en ze soms als tweederangs burgers worden behandeld, is kwetsbaar. Als ze dan ook nog een achterstand hebben in ‘persoonlijkheidskapitaal’, hetgeen waarschijnlijk is als ze opgroeiden in gezinnen en landen waar de balans tussen externe sociale controle en superego-controle dominant is, dan wordt hun individuele integratie in die samenleving nog moeilijker. In dat geval zullen ze een patroon van zelf-controle hebben ontwikkeld dat sterker afhankelijk is van de autoriteit en de dwang van anderen - externe sociale controles - terwijl ook de kracht van hun ‘automatische tegenimpulsen’, van een als ‘tweede natuur’ functionerend geweten, nog relatief gering zal zijn. Als mensen met dit type persoonlijkheidsstructuur zich een weg moeten vinden in een samenleving waarin het niveau van wederzijds verwachte zelfcontrole zich heeft ontwikkeld in de richting van een ‘derde natuur’, dan kunnen de automatische tegenimpulsen van hun geweten te zwak blijken.

Deze differentiaties binnen de bevolking kunnen natuurlijk veel uitgebreider worden beschreven, maar op dit moment volstaat deze schets om de centrale hypothese van dit essay te ondersteunen: de meest algemene en tegelijk minst opgemerkte bron van criminaliteitsstijging is de verandering in het dominante type persoonlijkheidsstructuur: van een door het geweten of superego gedomineerd type naar een ego-gedomineerd type, of, specifieker uitgedrukt, in de overgang van een min of meer automatische onderdrukking van ‘onaanvaardbare’ emoties, motieven en impulsen naar het toelaten ervan in het bewustzijn en in de publieke discussie. Vanuit dit perspectief is de stijging in de criminaliteitscijfers vanaf de jaren vijftig een symptoom van de integratieconflicten die inherent zijn aan de in die jaren versnelde processen van sociale en psychische integratie. Deze verklaring van de stijging in criminaliteit kan sommige andere verklaringen corrigeren - vooral die welke een daling in de collectieve moraal veronderstellen en/of een eenzijdige nadruk leggen op externe sociale controles - maar zij biedt vooral een aanvulling op en een nuancering van tot nu toe gangbare verklaringen.

Literatuur

- Baerveldt, Chris & Hans Bunker (1997) 'Storm in een glas water? Morele paniek over(jeugd)criminaliteit in Nederland' in Chris Baerveldt en Hans Bunker, Jeugd en cel in Nederland. Over justitiële inrichtingen, jongeren en jongvolwassenden, Tijdstroom, Utrecht, pp. 33-47.
- Annegreet van Bergen, 'Vertederende traagheid' Elsevier 23/12/1995: 140-145.
- Bovenkerk, Frank (1994) 'Over de oorzaken van criminaliteit onder allochtone jongeren', Bijlage 2 bij Advies Aanpak Jeugdcriminaliteit Met de neus op de feiten, 51-64.
- CBS (1997) Persbericht 19 februari en 23 mei, nr. PB97 - 50 en PB97-147.
- Cohen, L.E. and M. Felson (1979) 'Social Change and Crime Rate Trends: A routine activity approach', American Sociological Review 44: 598-608.
- Cohen, Stanley (1985) Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification Cambridge, Polity Press.
- Dijk, JJM van (1991), Criminaliteit als keerzijde: een theoretische en empirische verkenning van de relaties tussen welvaart en criminaliteit, Arnhem, Gouda Quint.
- Duerr, Hans-Peter (1990), Intimität, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Downes, David (1988) Contrasts in Tolerance. Post-war Panel Policy in the Netherlands and England and Wales, Oxford, Clarendon Press.
- Elias, Norbert (1991) The Society of Individuals (edited by Michael Schröter, translated by Edmund Jephcott), Blackwell, London.
- Elias, Norbert (1982) Het civilisatieproces, deel I en II, Utrecht, Spectrum.
- Elias, Norbert and Eric Dunning (1986) Quest for Exitement. Sport and Leisure in the Civilizing Process Oxford, Blackwell.
- Foucault, Michel (1977) Discipline and Punish, the brith of the prison, Harmondsworth, Penguin.
- Franke, Herman (1991) 'Geweldscriminaliteit in Nederland. Een historisch-sociologische analyse', Amsterdams sociologisch Tijdschrift 18/3: 13-46.
- Franke, Herman (1992) 'De markt van misdaad en straf', in: J.W. Gerritsen en G.C. de Vries (red.), Paniek in Nederland. Over sociale problemen en morele verontrusting, Amsterdam, Het Spinhuis: 123-141.
- Garland, David (1996) 'The Limits of the Sovereign State. Strategies of Crime Control in Contemporary Society', The British Journal of Criminology, 36/4: 445-471.
- Hall, Stuart, et al (1978) Policing the Crisis: Mugging the State and Law and Order MacMillan, London.
- Hirschi, Travis (1969) Causes of Delinquency, University of California Press, Berkeley.
- Gerritsen, Jan Willem (1993) De politieke economie van de roes. De ontwikkeling van reguleringsregimes voor alcohol en opiaten Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Hofland, H. (1985) column in: NRC Handelsblad 28-5-1985.
- Jongman, R.W. (1988) 'Over macht en onmacht van de sociale controle: ontwikkelingen in de Nederlandse criminaliteit', Tijdschrift voor criminologie 1: 4-31.
- Junger, M. (1990) Delinquency and Ethnicity: an investigation on social factors relating to delinquency among Moroccan, Turkish, Surinamese and Dutch boys, Kluwer, Deventer, Boston.
- Kapteyn, Paul (1985) In de speeltuin Nederland. Over gezagsverhoudingen tussen ouderen en jongeren, Amsterdam, de Arbeiderspers.
- Kapteyn, Paul (1989) Winkeldiefstal in Europees perspectief. Een vergelijkend onderzoek in Amsterdam, Zürich en München, WODC, Gouda Quint.
- Kester, J.G.C. & Junger-Tas, J. (1994) Criminaliteit en strafrechtelijke reactie.

- Ontwikkelingen en samenhangen, Arnhem, Gouda Quint.
- Kooten, Kees van (1986) Meer modernismen, Amsterdam, De Bezige Bij.
- Mastenbroek, W.F.G. (1989) Negotiate Blackwell, Oxford
- McCall, Jt, W. Morgan & M.M. Lombardo, 'What makes a top executive?' In: Psychology Today 17/2 (1983): 26-31.
- Ministerie van Justitie (1985) Samenleving en criminaliteit, Den Haag, SDU.
- Ministerie van Justitie (1990) Recht in beweging. Een beleidsplan voor justitie in de komende jaren, Den Haag, SDU.
- Orwell, George (1944) 'Raffles and Miss Blandish' in Decline of the English Murder and Other Essays, Harmondsworth, Penguin Books 1972: 63-79.
- Sociaal Cultureel Planbureau (1998) Sociaal en Cultureel Rapport 1998, Rijswijk.
- Stolk, Bram van & Cas Wouters (1983) Vrouwen in tweestrijd, Loghum Slaterus, Deventer.
- Reve, Karel van het (1995) Luisteraars, Van Oorschot, Amsterdam.
- Vuijsje, Herman & Cas Wouters (1999) Macht en gezag in het laatste kwart: inp[akken en wegwezen. Een uitgave ter gelegenheid van 25 jaar Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 1999.
- Waldhoff, Hans-Peter (1995) Fremde und Zivilisierung. Wissenssoziologische Studien über der Verarbeiten von Gefühlen der Fremdheit, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Wolfenstein, Martha (1955, orig. 1951) 'Fun Morality: An Analysis of Recent American Child Training Literature', in: Margaret Mead and Martha Wolfenstein (eds.), Childhood in Contemporary Cultures, University of Chicago Press, Chicago.
- Wouters, Cas (1990) Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood, Bert Bakker, Amsterdam.
- Wouters, Cas (1995), 'De lustbalans van liefde en seks. Ontwikkelingen sinds de seksuele revolutie', Amsterdams Sociologisch Tijdschrift 22/2: 368-402.
- Wouters, Cas (1996) 'Hoe vreemd zijn ons onze superioriteitsgevoelens? Notities bij het boek Fremde und Zivilisierung van Hans-Peter Waldhoff', Amsterdams Sociologisch Tijdschrift 23/2: 366-377.